

امام جواد (ع)؛ حفظ شیعه و گسترش تشیع

سیدحسن قریشی کرین^۱

چکیده

گسترش تشیع در دوران حکومت عباسیان و به رغم سخت‌گیری‌های خلفا، مدیون اقدامات و راهبردهای ائمه اطهار (علیهم السلام) به ویژه امام جواد (ع) است. امام جواد (ع) در عرصه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی و اجتماعی، اقدامات و راهبردهایی برای حفظ تشیع داشتند. معرفی جایگاه امامت مهم‌ترین اقدام بود که عباسیان درصدد خدشه‌دار کردن آن شدند. از اقدامات و راهبردهای امام برای حفظ و گسترش تشیع در ساحت فرهنگی، می‌توان به دعوت به تفقه در دین، تبیین معارف، پاسخ به شبهات درباره تشیع، فرهنگ کتاب‌نویسی، تربیت اصحاب خاص، آموزش ادعیه و زیارات، پیش‌گیری از انحراف و برخورد با منحرفان اشاره کرد. در ابعاد سیاسی اجتماعی نیز به نظام وکالت، تقیه، مکاتبه و توقیع، اجازه مشروط تصدی مناصب حکومتی توسط شیعیان، آماده‌سازی شیعه برای غیبت کبرا و نیابت خاص می‌توان اشاره نمود. این تحقیق با روش تاریخی - تحلیلی، با بیان اقدامات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی امام جواد (ع) برای حفظ شیعه و گسترش تشیع، در ابعاد مطرح شده پرداخته است.

واژگان کلیدی: تشیع، امام جواد (ع)، عباسیان، تشیع، اقدامات فرهنگی، اقدامات سیاسی - اجتماعی.

ص: ۲۲۶

مقدمه

امامت برای شیعه به عنوان یکی از دو ثقل باقی‌مانده پس از پیامبر اکرم (ص)، جایگاه ویژه‌ای دارد که تمسک به آن همراه با تمسک به قرآن مجید، باعث رهایی از گمراهی و قدم در مسیر هدایت است. دوران امام جواد (ع) با اختناق و

^۱. عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور.

نظارت خلفای عباسی با شدت و ضعف‌های مختلف همراه بود. علی‌رغم این اختناق، امام اقدامات و راهبردهایی در جهت پیشبرد شیعه داشتند که موجب ماندگاری تشیع شد. سیاست زیرنظر داشتن امام، به ویژه در عهد مأمون و معتصم هر کدام با سیاست خاصی صورت گرفت: اولی دخترش ام‌الفضل را به عقد امام جواد (ع) درآورده تا بدین‌گونه بتواند هم امام و هم تماس‌های شیعیان با آن حضرت را زیرنظر بگیرد؛ دومی با اقدامات ضدشیعی و تخریب و تهدید امام را محدود نمود.

از طرف دیگر، رشد فرقه‌ها و افراد منحرف و تفکرات انحرافی مانند واقفه، زیدیه، غلات، اشاعره، مرجئه و خوارج در جغرافیای جهان اسلام، موانعی در برابر رشد تشیع بود که امام جواد (ع) با آن به مبارزه پرداختند.

با خلافت معتصم و حمایت از اهل حدیث و برانگیختن آن‌ها بر ضد معتزله و شیعه، عملیات تعقیب و دست‌گیری شدت بیش‌تری یافت و یاران امام آسیب‌های فراوانی دیدند. امامت قبل از بلوغ، گرچه نشان از اعجاز و علم امام می‌داد، این امر زمینه نوعی اختلاف را در جامعه شیعی فراهم کرد که با راهبرد امام این مشکل حل گردید. با وجود این، سوءاستفاده از مهدویت، در مناطق مختلف، انحراف بعضی وکلای ائمه و بعضی موارد دیگر، باعث ایجاد مشکلاتی برای شیعیان گردید.

دورنمایی از فضای سیاسی- فرهنگی جامعه اسلامی عصر امام جواد (ع)

امام محمد بن علی بن موسی (ع) که از مشهورترین القاب حضرت، جواد و تقی و کنیه حضرت، ابوجعفر (ثانی) است، در سال ۱۹۵ قمری متولد گردیدند.

ص: ۲۲۷

شروع امامت حضرت از سال ۲۰۳ قمری در هشت سالگی و شهادت حضرت در سال ۲۲۰ قمری اتفاق افتاد. ام‌الفضل دختر مأمون خلیفه عباسی، همسر حضرت بود و مأمون و معتصم خلفای عباسی معاصر ایشان بودند.

ویژگی‌های عمده فرهنگی امام جواد (ع) با توجه به نضج‌گیری نحله‌ها و فرقه‌های گوناگون و نیز فرایند عوامل گوناگونی چون گسترش جهان اسلام، ورود باورهای مذاهب و ادیان دیگر، ترجمه آثار فلاسفه یونان و درگیری‌ها و بلوک‌بندی قدرت، اوضاع خاصی را می‌طلبید. امام جواد (ع) با پایداری در برابر موضع‌گیری‌ها و شبهه‌افکنی‌های فرقه‌هایی چون زیدیه، واقفیه، غلات و مجسمه، بر آن شدند تا در حوزه فرهنگ تشیع، موضعی شفاف در برابر گروه‌های فوق اتخاذ کنند.

عصر امام جواد (ع) در یک دسته‌بندی کلی، صرف‌نظر از بعضی فرقه‌ها، جامعه اسلامی را به دو گروه اهل تسنن و اهل تشیع تقسیم می‌کرد، که البته هر یک از این دو گروه نیز در داخل خود فرقه‌های مختلف و نیز مکاتب مختلف کلامی، فقهی و حدیثی داشتند. اما مکاتب مختلف مانند شیعه، اشاعره، معتزله، خوارج و مرجئه، هرکدام دارای دیدگاه‌های خاص و بعضاً مشترک یا متفاوت با یک‌دیگر بودند. از مباحث و حوادث فرهنگی و اعتقادی مهم این دوره، بحث اختلاف و جدال در موضوع خلق قرآن و نهضت ترجمه بود.

۱. خلق قرآن

مسئله حدوث یا قدم کلام خداوند متعالی که در قسمتی از تاریخ اسلام بعضی متفکران و متکلمان تمدن اسلامی به طور گسترده درباره آن بحث کرده‌اند، در اصل به مسائل مربوط به «صفات خداوند سبحان» برمی‌گردد که از آن جدا شده و به صورت بحث کلامی مستقلی درآمده است. متکلمان اسلامی در بعضی نحله‌ها، به طور مبسوط در این‌باره اظهارنظر کرده‌اند: متکلمان معتزلی بر آن بوده‌اند که کلام خداوند حادث است و پیش‌تر آن‌ها آن را مخلوق

ص: ۲۲۸

گفته‌اند؛ اشاعره به پیروی از اهل حدیث و به ویژه حنبلیان، به قدمت قرآن نظر داده‌اند؛ فقهای حنبلی قرآن را قدیم و نامخلوق گفته‌اند؛ اما متکلمان شیعه به حدوث کلام باری تعالی قایل بوده‌اند.^۲ بحث جدید و قدیم بودن قرآن، از دوران خلافت مأمون آغاز شد^۳ و در دوران معتصم و واثق ادامه یافت و سپس متوکل آن را ممنوع ساخت. از نظر مأمون، افرادی که به خلق قرآن قایل نبودند، به مرگ محکوم می‌شدند. مأمون در نامه‌ای، درباره بشر بن ولید دستور چنین داد «... اگر بر شرک خویش اصرار ورزید و به سبب کفر و الحاد خویش نپذیرفت که قرآن مخلوق باشد، گردنش را بزن و سرش را به نزد امیرمؤمنان فرست ...»^۴ در این نامه هم‌چنین افراد دیگری که مخلوق بودن قرآن را باور نداشتند، تهدید شده‌اند که به شمشیر سپرده شوند. معتصم نیز در مورد خلق قرآن، با احمد بن حنبل شدیداً برخورد کرد. مسعودی می‌نویسد:

هم در این سال (۲۱۹ ق) معتصم، احمد بن حنبل را ۳۸ تازیانه زد که قایل به خلق قرآن شود.^۵

^۲ . احمد صدراحاج سیدجوادی، دایرةالمعارف تشیع، ج ۷، ص ۲۲۳-۲۳۰، ۱۳۸۰.

^۳ . محمدبن جریر طبری، تاریخ الرسل و الملوک، ج ۱۳، ص ۵۷۳۹، ۱۳۷۵.

^۴ . طبری، همان، ج ۱۳، ص ۵۷۶۴.

^۵ . ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۲، ص ۴۶۵.

ابن اثیر نیز در حوادث سال ۲۱۹ قمری آورده است:

معتصم، احمد بن حنبل [پیشوای مذهب حنبلی که چهارمین مذهب اهل سنت است] را به درگاه فراخواند و او را با قرآن بیازمود [که آیا قرآن آفریده است یا نه؟] و او به آفریده بودن قرآن خستو نشد و معتصم فرمود تا او را چندان زدند که خرد خویش از دست بداد و پوستش پاره پاره شد و کت بسته در زندانش افکند.^۶

۲. نهضت ترجمه

از جمله اقداماتی که در زمان حکومت عباسیان از جمله مأمون اتفاق افتاد،

ص: ۲۲۹

ترجمه کتب مختلف از زبان‌های گوناگون بود. مأمون میراث یونانیان، هندیان، ایرانیان و اعراب را یکجا گرد آورد.^۷ اعتقاد او به اعتزال و لزوم دفاع از عقیده خود که خلاف عقیده اکثریت مسلمانان بود، باعث شد او وارد مناظره و مباحثه علمی شود و برای تأیید مباحث منطقی، ترجمه کتب فلسفی و منطقی از یونانی به عربی را دستور دهد.^۸

مأمون در ترجمه کتب یونانی کوشش زیادی کرد و پول زیادی در این راه صرف نمود؛ به قسمی که در مقابل وزن کتاب‌ها طلا می‌داد. تأسی ثروتمندان و بزرگان و اعیان دولت به مأمون و گرمی داشتن ارباب منطق و فلسفه، باعث شد مترجمان بسیاری از عراق و شام و ایران به بغداد آمدند. «چه بسا که نستوریان، یعقوبیان، صائبیان، زرتشتیان، رومیان و برهمن‌های هندی میان آنان بودند و از زبان‌های یونانی و فارسی و سریانی و هندی (سانسکریت) و نبطی و لاتینی و غیره کتاب ترجمه می‌کردند».^۹ به هر حال در زمان عباسیان، کتاب‌هایی از زبان‌های یونانی، فارسی، هندی (سانسکریت)، نبطی، عبرانی، لاتینی و قبطی به عربی ترجمه شد^{۱۰} و موضوعات آن‌ها نیز مختلف بود که می‌توان به

^۶ . عزالدین ابن اثیر، تاریخ کامل، ج ۹، ص ۳۹۷۹.

^۷ . عوَّاد، کورکیس، خزائن الکتب القدیمة فی العراق، ص ۱۱۱.

^۸ . فیلیپ حتّی، تاریخ عرب، ص ۳۹۳.

^۹ . جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ص ۵۵۸.

^{۱۰} . تاریخ عرب، ص ۳۹۶.

فلسفه، طب، ریاضیات، هیئت و فروع علم طبیعی و ادبیات و به دانشمندان مختلفی مانند افلاطون، ارسطو، جالینوس، بقراط، اقلیدس، ارشمیدس، ابولینوس، منالوس، بطلمیوس و ابن مقفع اشاره نمود.^{۱۱}

ویژگی‌های عمده سیاسی - اجتماعی دوره امام جواد (ع)

۱. قیام‌های علویان

علویان در طول امامت امام جواد (ع)، قیام‌های کوچکی در مناطق مختلف

ص: ۲۳۰

انجام دادند. در سال ۲۱۹ قمری، محمد بن قاسم از نوادگان امام سجاد (ع) که در کوفه زندگی می‌کرد، از بیم معتصم به خراسان گریخت و در بعضی شهرها، مردم گرد او جمع شدند و به امامت با او بیعت کردند؛ اما عبدالله بن طاهر والی خراسان او را دست‌گیر کرد و به سامرا نزد معتصم فرستاد و معتصم با زهر او را در زندان کشت.^{۱۲} قیام‌های بعدی مانند قیام ابوالحسن یحیی بن عمر از نوادگان جعفر طیار، حسن بن زید از نوادگان امام حسن مجتبی (ع) در دوران نزدیک به امام صورت گرفت که احتمالاً از اندیشه سیاسی امام جواد (ع) متأثر بوده است.^{۱۳}

۲. حضور ترکان در مناصب دولتی

حضور ترک‌ها در مناصب حکومتی تا حدی که به استیلای آن‌ها بر خلافت بغداد و بازیچه بودن خلیفه در دست آن‌ها از آن یاد می‌شود، از زمان حکومت معتصم آغاز شد.^{۱۴}

۳. نزاع بر سر خلافت

^{۱۱} ابن ندیم، فهرست، ص ۴۹۲؛ برای مطالعه بیش‌تر نک ببین: بیب احمد آرام، علم در اسلام، انتشارات سروش.

^{۱۲} محمدحسین زین عاملی، شیعه در تاریخ، ص ۲۲۵، ۱۳۷۰.

^{۱۳} جاسم حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ج ۱، ص ۴۶.

^{۱۴} احمد بن ابی یعقوب یعقوبی، ج ۲، ص ۵۰۹-۵۰۶، ۱۳۶۲.

نزاع بین خلفا و بر سر خلافت، از جمله مسایل مهم در دوران امام جواد (ع) بود. یعقوبی در حوادث سال ۲۱۸ قمری بیان داشته که پس از مرگ مأمون، فرماندهان و سپاهییانی که همراه او بودند، با معتصم بیعت نمودند و عباس بن مأمون نیز با او بیعت کرد. او در ادامه می‌نویسد:

بعضی فرماندهان به خاطر عباس بن مأمون از بیعت امتناع ورزیدند. عباس از خیمه‌اش به سوی ایشان بیرون آمد و با آنان چنان سخن گفت که وی را بدان سخن احمق شمردند و او را دشنام دادند و با ابواسحاق [معتصم] بیعت نمودند.^{۱۵}

۴. انتقال مرکز خلافت

جز در دو زمان، بغداد پایتخت حکومت عباسیان بود: یکی مدت کوتاهی

ص: ۲۳۱

که مأمون پایتخت را از بغداد به خراسان منتقل کرد. دیگر، انتقال پایتخت از بغداد به سامراء توسط معتصم که از سال ۲۲۱ تا ۲۷۹ قمری صورت گرفت. در این مدت، هفت نفر از خلفای عباسی بیش از نیم قرن سامرا را مقر خلافت خود قرار دادند و بغداد هم‌چنان با فراز و نشیب‌هایی مرکز فعالیت‌های فرهنگی و تجاری باقی ماند.^{۱۶}

عمده‌ترین مشکلات شیعه در دوره امام جواد (ع)

شیعیان برای خلافت عباسی، دردسرهای خاص خود را داشتند. نامشروع دانستن خلفا، از مهم‌ترین دغدغه‌های خلافت بود که واکنش‌هایی نیز به همراه داشت. علاوه بر آن، محبوبیت امامان شیعه و مقبولیت علمی و توانمندی و شایستگی‌های آن‌ها و افزایش آن بین قشرهای جامعه، علاوه بر تأثیر ارتباط آزاد آنان با شیعیان‌شان، همیشه تهدیدی برای حاکمان غاصب به شمار می‌آمد. لذا خلفای عباسی، سعی در مقابله با آن را داشتند. این مسأله به خودی خود باعث مشکلاتی برای شیعیان می‌شد و عوارض آن نیز مسائلی را در بین جامعه شیعه به وجود می‌آورد. عمده‌ترین مشکلات شیعه در این دوره عبارت‌اند از:

الف) تقسیم شیعیان به فرقه‌های مختلف

^{۱۵}. یعقوبی، همان، ص ۴۹۵.

^{۱۶}. همان، ص ۵۲۲.

به‌رغم اقدامات منقول از ائمه (علیهم السلام)، شیعیان ایشان، برای شناسایی امام بعدی با مشکلاتی مواجه شدند. عواملی چون محدودیت‌های ایجاد شده توسط حکام و شرایط تقیه و شاید عدم‌رشد یا عدم‌امکان رشد لازم بعضی شیعیان باعث ایجاد این مشکل شد و در نتیجه فرقه‌های مختلف در بین شیعیان ایجاد گردید.

از طرف دیگر، کسانی که به امامت امام جواد (ع) قایل شده بودند، در کیفیت علم حضرت و نحوه آموختن آن و اطاعت از حضرت - قبل و بعد از بلوغ - به چندین دسته تقسیم شدند. پیروان امام جواد (ع) پس از آن حضرت به امامت

ص: ۲۳۲

فرزند بزرگوارش امام علی بن محمد النقی (ع) قایل شدند جز عده معدودی که برادر ایشان موسی بن محمد ملقب به مبرقع را امام دانستند. موسی هیچ‌گاه ادعای امامت نکرد و کسانی را که به امامت ایشان مایل بودند، از خود طرد کرد. ۱۷. آنان پس از مدت کوتاهی دوباره به امامت امام هادی (ع) برگشتند و امامت موسی بن محمد را ترک کردند.

ب) اختلاف در معارف

حصر امامان شیعه و ایجاد مشکل در ارتباط با آنها و عدم امکان ارتباط آزادانه آنها با مردم برای تعلیم معارف دینی و تربیت آزادانه و گسترده اصحاب و صاحبان دانش، وجود آرا و عقاید گوناگون و ترویج بعضی عقاید توسط حکومت، می‌تواند از علل اختلاف در معارف و بیان اشتباه مسائل حتی تا حد تجسیم و تشبیه و شاید باعث اثرپذیری بعضی شیعیان از دیگران باشد. این اختلاف در دوره امام جواد (ع) کم‌تر بود، ولی هر چقدر به دوره غیبت نزدیک می‌شد، این اختلافات بیش‌تر می‌گردید. نمونه این عقاید در کتب شیعی آمده است. ۱۸.

اقدامات و راهبردهای امام جواد (ع) برای حفظ شیعه و گسترش اسلام

این اقدامات عبارتند از:

۱. معرفی امام و جایگاه امامت

^{۱۷}. اشعری قمی، المقالات والفرق، ج ۱، ص ۹۹.

^{۱۸}. نک ببین: ببین کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۱۷۱.

بر اساس اعتقادات شیعه، اسامی ائمه اطهار (علیهم السلام) و ولایت آن‌ها از زبان پیامبر اکرم (ص) بیان گردیده است،^{۱۹} امام رضا (ع) که فقط یک پسر داشتند از وصیت و اشاره کردن به امامت او و شهادت دادن به آن فروگذار نکردند.^{۲۰} امام جواد (ع) نیز علاوه بر معرفی امام بعدی، اقداماتی برای معرفی خود انجام دادند. ایشان علاوه بر نص امام قبلی، به امامت خود تصریح فرمودند. برای مثال، در المقالات

ص: ۲۳۳

و الفرق، روایتی از امام جواد (ع) آمده درباره این‌که اگر امام گذشته فقط یک فرزند داشته باشد، اشاره و وصیت امام قبلی درباره امام بعدی نیاز نیست:

امام محمدتقی ابوجعفر، به محمد بن عیسی بن عبدالله اشعری که با او در چنین مسأله ای بحث و مناظره می‌کرد، فرمودند: ای بوعلی، شکی در این نداشته باش که جانشین پدرم غیر از من کس دیگری نیست.^{۲۱}

در ترجمه همین حدیث در اصول کافی این‌گونه بیان شده که امام فرمودند: «ای اباعلی شک و تردید از میان برفت. پدرم جز من فرزندی ندارد.^{۲۲}»

درباره نص بر امامت بعدی نیز آمده که اسماعیل بن مهران از امام جواد (ع) درباره امر امامت پس از آن حضرت سؤال کرد و حضرت فرمودند: «... امر امامت پس از من با پسر من علی است.»^{۲۳}

۲. تبیین معارف

امام جواد (ع) در تبیین معارف دینی تا حد ممکن تلاش نمودند. ایشان برای تبیین علمی و اعتقادی اصول و عقاید اسلام و تشیع، استوار عمل می‌کردند. مطالب و فرمایش‌های ایشان، گاهی در جهت حفظ اصل اسلام و تبیین معارف آن و محاجه با غیرمسلمانان مانند مادیین، یهودیان و نصارا بود و گاهی در جهت تبیین تشیع و محاجه با دیگر فرقه‌های

^{۱۹} . سلیمان بن شیخ ابراهیم قندوزی، ینابیع المودة، ج ۳، ص ۱۶۱

^{۲۰} . سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری قمی، تاریخ عقاید و مذاهب شیعه، ص ۱۸۵-۱۸۶.

^{۲۱} . همان، ص ۱۸۶.

^{۲۲} . کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۲۵۲.

^{۲۳} . همان، ص ۱۱۰.

مسلمان برای اثبات حقانیت شیعه و پاسخ شبهات و اشکالات وارده صورت می‌گرفت. موارد مختلفی از بیان معارف و احتجاجات از امام جواد (ع) گزارش و روایت شده است. مرحوم کلینی در اصول کافی روایت نموده:

ابن ابی نجران گوید: «از امام جواد (ع) راجع به توحید سؤال کردم و گفتم: می‌توانم خدا را چیزی تصور کنم؟» فرمود: «آری ولی چیزی که حقیقتش درک نمی‌شود و حدی ندارد؛ زیرا هر چیز که در خاطرت آید خدا غیر او باشد؛ چیزی مانند او نیست و خاطرها او را درک نکنند. چگونه خاطرها

ص: ۲۳۴

درکش کنند در صورتی که اوست برخلاف آنچه تعقل شود و در خاطر نقش بندد. درباره خدا تنها همین اندازه به خاطر گذرد." چیزی که حقیقتش درک نشود و حدی ندارد." ۲۴

هم‌چنین در خصوص (لاتدرکه الابصار و هو یدرک الابصار) از امام جواد (ع) چنین نقل شده: «خاطره دل‌ها خدا را درک نکنند تا چه رسد بینایی چشم‌ها». ۲۵ به نظر می‌رسد این فرمایش حضرت، ضمن بیان معارف، نفی تشبیه و تجسیم نیز باشد.

۳. تبیین و ترویج علم

همان‌گونه که نص و تصریح بر امامت امام، یکی از راه‌های شناسایی امام بود، علم نیز یکی دیگر از نشانه‌هاست. امام جواد (ع) مانند امامان دیگر، با بهره‌مندی از علوم توحیدی و دریافت حقایق از عوالم ملکوتی، قطره‌هایی از دریای علم و حکمت را در صحنه‌های مختلف زندگی‌شان به نمایش گذاشته‌اند، که مهم‌ترین آن‌ها مناظرات علمی و تربیت شاگردان برجسته است. که علوم خود را توسط آنان در جامعه منتشر می‌کردند. اصول کافی از ابوبصیر روایت کرده که حضرت ابوالحسن (ع) در نشانه‌های شناسایی امام فرمودند:

... و از هرچه پرسند، فوراً جواب گوید و اگر در محضرش سکوت کنند، او شروع کند و از فردا خبر دهد و به هر لغتی با مردم سخن گوید ۲۶

۲۴. همان، ج ۱، ص ۱۰۹.

۲۵. همان، ج ۱، ص ۱۳۳.

علی بن ابراهیم گوید: پدرم گفت: «گروهی از شیعیان از شهرهای دور آمدند و از امام جواد (ع) اجازه تشریف گرفتند و خدمتش رسیدند و در یک مجلس سه هزار مسأله از ایشان پرسیدند؛ حضرت به آنها جواب گفتند، ۲۷ در

حالی که در آن زمان دهساله بودند. ۲۸

۴. بیان انتساب به پیامبر اکرم (ص)

سفارش قرآن مجید و روایات پیامبر اکرم (ص) درباره «ذی‌القربی» و «اهل‌بیت»، خصوصاً و سفارش درباره فرزندان و ذریه حضرتش عموماً و نیز ویژگی‌های اخلاقی و بعضاً مظلومیت سادات و علویان، باعث ایجاد محبت به آن‌ها بین مسلمانان شد؛ به نحوی که مقابر بسیاری از آنان، زیارتگاه مسلمانان و شیعیان گردیده است. علویان در طول قرن دوم و سوم هجری، هم‌چنان محبوبیت زیادی در میان مردم داشتند و لذا عباسیان از ناحیه آنان همیشه احساس خطر می‌کردند ۲۹ و در برخی موارد، سعی داشتند به نحوی خودشان را به اهل‌بیت (علیهم السلام) منتسب بکنند؛ برای نمونه، «مأمون دختر خود ام‌الفضل را به تزویج محمد بن رضا (ع) درآورد و فرمود تا دو میلیون درهم به وی دهند و گفت: "

۲۷. وقتی مأمون تصمیم گرفت دختر خود را به ازدواج امام جواد (ع) درآورد، برای آنکه شخصیت علمی امام را به اطرافیان خود نشان دهد، یحیی بن اکثم را نزد امام فرستاد و از ایشان چند مسأله مشکل فقهی سؤال کند تا شاید امام در پاسخ آن‌ها در مانده شود. یحیی از امام پرسید ببیب: ببیب «اگر مُحرم صید را بکشد چه حکمی دارد؟» امام جواد (ع) در پاسخ فرمودند ببیب: ببیب «آیا محرمی که شکار کرده در حرم بوده یا خارج حرم؟ در هر دو صورت آیا عالم بوده یا جاهل؟ و در هر دو صورت عاقد بوده یا غیرعقد؟ و در همه صورت‌ها آیا عبد بوده یا آزاد؟ صغیر بوده یا کبیر؟ دفعه اول بوده یا مکرر؟ از کار خود پشیمان شده یا خیر؟ در شب بوده یا روز؟ حج بوده یا عمره؟ علنی بوده یا مخفی؟ توانگر بوده یا فقیر؟ کفاره را دارد یا خیر؟ شکار را کشته است یا خیر بلکه تنها آن را گرفته و یا تنها راهنمایی به آن کرده است؟ شکار بزرگ بوده یا خیر - به عبارت دیگر شکار تخم پرنده بوده یا جوجه یا کبوتر، یا شتر مرغ یا روباه یا آهو یا گاو و یا الاغ بوده است؟ - شکار اهلی بوده یا وحشی؟»

بنابر این مجموعه صورت‌های مسأله حدود ۳۲ هزار فرض می‌شود و امام حکم آن‌ها را نیز فرمودند.

۲۹. مهدی فرمانیان، آشنایی با فرق تشیع، ص ۵۰.

من دوست دارم که جد مردی باشم که پیامبر خدا (ص) و علی بن ابی طالب (ع) پدران او باشند"، لیکن ام‌الفضل از آن حضرت فرزندی نیاورد. ۳۰

امامان شیعه به ویژه امام جواد (ع)، برای این که مسلمانان را متوجه کنند

ص: ۲۳۶

که ایشان اهل‌بیتی هستند که پیامبر اکرم (ص) آن‌ها را به عنوان اهل‌بیت و ذوی‌القربی و خلفای خود معرفی فرموده‌اند، باید نسبت مستقیم خود با پیامبر (ص) را بیان می‌نمودند تا نادانان بدانند و دانایان به فراموشی نسپارند و نیز ایمان و اعتقاد شیعیان محکم‌تر گردد.

۵. دعوت به تفقه در دین

پراکندگی شیعیان در مناطق مختلف سرزمین‌های اسلامی و دور بودن بسیاری از آنان از محل حضور ائمه (علیهم‌السلام) و عدم دسترسی آن‌ها به ایشان، زندانی یا زیر نظر شدید بودن ائمه در بسیاری از مواقع و نیازمندی‌های مختلف شیعیان در امور دینی، باعث اقدامات مختلفی توسط امامان شیعه گردید که به بعضی از آن‌ها مانند نظام وکالت و تربیت اصحاب خاص اشاره می‌گردد. اما به نظر می‌رسد یکی دیگر از اقدامات ائمه که حتی وکلا و اصحاب خاص نیز علاوه بر دیگر افراد مستعد می‌توانستند در شعاع آن قرار گیرند، دعوت ایشان به تفقه در دین بود تا ضمن امکان تشخیص وظایف دینی توسط خود فقیهان، امکان هدایت مردم در این مورد نیز توسط ایشان به وجود آید. آثار تشویق ائمه (علیهم‌السلام) به تفقه در دین، در موارد مختلفی خود را به نمایش گذاشت که شکل‌گیری دارالحدیث‌های شیعه در مراکز مختلف و «سازمان اجتهاد» پس از دوران غیبت صغرا را می‌توان از آن جمله شمرد.

احادیث مختلفی درباره فضیلت تفقه از پیامبر اکرم (ص) و خاندان طاهریش نقل شده که شیخ طبرسی بعضی از آن‌ها را از زبان امام حسن عسکری (ع) نقل نموده است:

از حضرت عسکری (ع) و او از حضرت جواد (ع) نقل می‌فرماید: کسی که زحمت بکشد برای خلاصی ایتام آل محمد (ص) (که از امام عصر منقطع و در جهالت غرق و در تحت تلقینات شیاطین و دشمنان اسیرند)، پس آنان را از حیرت و

جهالت نجات دهد و وسوس و تلقینات مخالفان را قطع کند و با دلیل و برهان سخنان بیهوده دشمنان دین را رد نماید، برتری او بر سایر مردم، چون تفاوت آسمان خواهد بود نسبت به زمین، یا فرق عرش و

ص: ۲۳۷

کرسی است نسبت به آسمان یا امتیاز ماه چهارده شبه است نسبت به کوچک ترین ستاره آسمان. ۳۱

۶. پاسخ به شبهات درباره تشیع

بی شک بی پاسخ ماندن سؤالات و شبهات درباره هر مکتب، به تدریج اعتقاد اهل فکر و اندیشه و بزرگان آن مکتب و عوام معتقد به آن را سست می کند و بر پذیرش آن توسط محققان حقیقی، اثر منفی می گذارد. لذا پاسخ به این شبهات و سؤالات و نیز حمله متقابل علمی و عقیدتی به نفع آن مکتب، علاوه بر قوی نمودن مدافعان آن از نظر روانی و مسلح شدن به سلاح علمی، شبهه افکنان را به عقب می راند و محققان را کمک می کند. در روایت مفصلی در اصول کافی، امام جواد (ع) نقل کننده مکالمات امام باقر (ع) و الیاس (ع) از قول امام صادق (ع) است و ضمن بیان معارفی، با استفاده از آیاتی از قرآن مانند آیه سوره مبارکه قدر و آل عمران، حقانیت شیعه و ائمه هدی (ع) و نیز پاسخ بعضی شبهات و سؤالات اهل سنت از شیعیان را بیان می فرماید. ۳۲ هم چنین در حدیث دیگری از قول امام جواد (ع) درباره شب قدر مطالبی بیان گردیده که در آن نیز اشاره به ولی امر و امامت است. ۳۳ در حدیث دیگری نیز امام جواد (ع) درباره والیان امر بعد از پیامبر خدا (ص) می فرماید: «و ما هستیم آن والیان. ۳۴» در حدیث اصول کافی، سؤال و جواب فردی با امام جواد (ع) درباره نزول فرشتگان و جبرئیل بر اوصیاء پیامبر در شب قدر نقل گردیده است. ۳۵

۷. مناظرات علمی

بارزترین نوع تبلیغ امام جواد (ع) مناظراتی است که آن حضرت انجام می دادند. مناظره های آن حضرت، ایشان را در تثبیت جایگاه ولایت و امامت

۳۱. طبرسی، احتجاج، ج ۱، ص ۱۸.

۳۲. اصول کافی، ج ۱، ص ۳۵۷ - ۳۵۱.

۳۳. همان، ص ۳۶۰.

۳۴. همان، ص ۳۶۶ - ۳۶۸.

۳۵. همان، ص ۳۷۱ - ۳۷۲.

و هدایت حق‌جویان یاری داد. ۳۶ آن حضرت به دو جهت در عرصه مناظره‌های علمی گام نهادند: نخست، نیاز شیعیان که با توجه به سن اندک آن حضرت در پی کشف جایگاه معنوی‌اش بودند؛ دوم، خواست مأمون و معتصم که اندیشه خوار ساختن امام و اثبات الهی نبودن آگاهی‌های وی را در سر می‌پروراندند. خلفا می‌کوشیدند با برپا ساختن مجالس مناظره، امامان شیعه را رودرروی برخی از دانشمندان مشهور زمان قرار دهند تا شاید از پاسخ پرسشی بازمانند و جایگاه معنوی‌شان مورد تردید واقع شود. یکی از این مناظرات با یحیی بن اکثم است. ۳۷

۸. توصیه به فرهنگ کتاب‌نویسی

کتابت یکی از روش‌های مهم حفظ علوم و آثار گذشتگان از خطر فراموشی و خطا و تحریف یا کاهش این‌گونه مشکلات است. این راه انتقال علوم، ضمن دارا بودن این مزیت‌ها، ساکت و آرام است و لذا در هنگام تقیه، امکان انتقال علوم و مطالب با رعایت ملاحظات لازم را فراهم می‌آورد. اصحاب امام جواد (ع) کتاب‌های زیادی به رشته تحریر درآورده‌اند و آثاری در فنون گوناگون کلام، فقه، تفسیر، دعا، طب و غیره به ائمه اطهار (علیهم السلام) و اصحاب ایشان منسوب گردیده است.

امام جواد (ع) یاران خود را به نوشتن کتاب، دقت در درستی آن و استفاده از آن تشویق می‌کردند. راوی گوید:

به امام نهم عرض کردم: «فدایت شوم! اساتید ما از امام باقر و امام صادق (ع) روایاتی دارند که چون در آن زمان تقیه سخت بوده کتب خود را پنهان کردند و از آن‌ها روایت نشد. چون آن‌ها مردند، کتب ایشان به ما رسید». فرمودند: «آن‌ها را نقل کنید که درست است.» ۳۸

ابراهیم بن هاشم قمی از یاران ایشان است که از امام جواد (ع) حدیث اخذ

^{۳۶}. مفید، إرشاد، ج ۲، ص ۲۸۲-۲۸۵.

^{۳۷}. مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۰، ص ۷۵۷؛ سیدمحمدکاظم قزوینی، الامام الجواد من المهد الی اللحد، ص ۱۶۸-۱۷۲.

^{۳۸}. اصول کافی، ج ۱، ص ۶۸.

نموده و تألیفاتی در تاریخ و سیره دارد؛ از جمله: کتاب قضایا، قضایا امیرالمؤمنین (ع) و النوادر. این مصنفات را شیخ مفید و برخی دیگر از بزرگان دیده و از آن‌ها استفاده نموده‌اند.^{۳۹}

۹. تربیت اصحاب خاص

تربیت اصحاب خاص، یکی از اقدامات ائمه (علیهم السلام) بوده که از ابتدا صورت می‌گرفته و ادامه داشته است. این اصحاب که آمادگی رشد در بعضی زمینه‌ها را داشتند، تربیت می‌شدند و علاوه بر حصول کمالات، منشأ آثار و فواید در جامعه نیز می‌شدند.

بر اساس اطلاعات رجال شیخ طوسی، تعداد راویان از امام جواد (ع) ۱۱۳ نفر بودند، ۴۰ در میان اصحاب و راویان آن حضرت، چهره‌های درخشان و شخصیت‌های برجسته‌ای مانند علی بن مهزیار، احمد بن محمد بن ابی نصر بزنی، و غیره بودند که هر کدام وزنه خاصی در صحنه علمی و فقهی به شمار می‌رفتند و برخی دارای تألیفات متعدد بودند. نویسنده مسند الامام الجواد، تعداد یاران و شاگردان امام جواد (ع) را ۱۲۱ نفر می‌داند^{۴۰} و قزوینی آن‌ها را جمعاً ۲۵۷ نفر معرفی می‌کند.^{۴۲}

۱۰. آموزش ادعیه و زیارات

دعا در قرآن مجید و نزد مسلمانان، جایگاهی ویژه دارد که انکار ناپذیر است. این جایگاه در نزد شیعیان، غیر از ارتباط مستقیم با خداوند متعالی، نقش‌های ویژه دیگری نیز ایفا می‌کند و دارای جنبه‌های اجتماعی، سیاسی و آموزشی است. علاوه بر ادعیه، زیارات نیز در فرهنگ تشیع، جایگاه ویژه‌ای دارند. مضامین ادعیه و زیارات در تثبیت شیعیان و جلب قلوب و فطرت‌های پاک و آماده به سمت تشیع و تطهیر افرادی مؤثرند که آمادگی پذیرش حق را

ص: ۲۴۰

^{۳۹}. طوسی، الفهرست.

^{۴۰}. همان، رجال، ص ۴۰۹-۳۹۷.

^{۴۱}. عزیرالله عطاردی، مسند الامام الجواد.

^{۴۲}. قزوینی، الامام الجواد من المهد الی اللحد.

دارند. امام جواد (ع) دعا‌هایی نقل فرموده‌اند که در کتاب سید بن طاووس،^{۴۳} کلینی^{۴۴} و بخشی در مفاتیح‌الجنان شیخ عباس قمی آمده، از جمله دعای شب اول ماه رجب، اعمال شب ۲۷ ماه رجب، زیارت امام حسین (ع) در شب ۲۳ ماه رمضان، دعای «یا ذَا الَّذی کانَ ...» در شب و روزهای ماه مبارک رمضان و برخی تعویذها.

۱۱. جلوگیری و برخورد با انحراف و منحرفان

انحرافات گاهی دانسته و عمدی و گاهی از سر نادانی است و بعضاً از انحراف کوچکی شروع می‌شود و به انحرافات بزرگ‌تر می‌انجامد. هم‌چنین گاهی افراد سرشناس، به علل مختلف دچار انحراف می‌گردند و افراد ساده‌دل را با خود به انحراف می‌کشانند. بی‌شک هرکدام از انواع انحرافات، برخورد خود را می‌طلبد. امام گاهی افرادی را که در دین انحراف ایجاد کردند، لعن می‌گفتند، مانند لعن ابوالخطاب و ابوالمسهری.^{۴۵} گاهی توقیعی در توضیح یک مطلب دینی از ناحیه ائمه (علیهم السلام) صادر می‌شد، مانند پاسخ کتبی سؤال شرعی امام به علی بن حدید در سال ۲۱۳ قمری^{۴۶} و نامه مفصل امام به علی بن مهزیار درباره حقوق شرعی و خمس و زکات در سال ۲۲۰ قمری.^{۴۷}

۱۲. سازمان‌بخشی به نظام وکالت

پراکندگی شیعیان در نقاط مختلف سرزمین اسلامی، عدم امکان ملاقات مستقیم و ارتباط آنان با ائمه (علیهم السلام) به دلایل گوناگون مانند بعد مسافت یا شرایط تقیه یا حصر ائمه (علیهم السلام)، ملزومات شرعی مانند لزوم پرداخت وجوهات شرعیه، لزوم رسیدگی به وضع شیعیان نیازمند، بروز سؤالات و شبهات برای شیعیان یا علیه آنان و معضلات کلامی و فقهی، نفوذ افکار انحرافی مانند افکار غلات

ص: ۲۴۱

در بین شیعیان و به‌طور کلی نیازهای مختلف شیعیان برای برقراری ارتباط با امام زمان خودشان هم‌چنین اثبات امامت امام بعدی برای شیعیان، اقدامی را می‌طلبید تا این خلأ را پر نماید. نظام وکالت نقش مهمی در این زمینه داشت. وجود

^{۴۳}. مهج الدعوات، ص ۵۹.

^{۴۴}. کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۵۴۷، ح ۶.

^{۴۵}. شیخ طوسی، اختیار معرفه الرجال، ج ۲، ص ۸۱۰، ح ۱۰۱۲.

^{۴۶}. اصول کافی، ج ۴، ص ۵۳۶.

^{۴۷}. طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۴۱ و ۱۴۳.

نظام وکالت از زمان امام صادق (ع) و حداقل از زمان امام کاظم (ع) تا پایان غیبت صغرا و وفات آخرین نایب خاص امام زمان (ع) نقش خود را در ایجاد ارتباط بین ائمه (علیهم السلام) و شیعیان ایفا کرد. بعد از شهادت امام رضا (ع)، هشتاد نفر از شخصیت‌های امامیه از نقاط مختلف در بغداد گرد هم آمدند و امامت امام جواد (ع) را با طرح سؤالاتی آزمودند و بسترشان به آن معتقد شدند. امام جواد (ع) با وجود تمام محدودیت‌ها از طریق نصب وکلا و نمایندگان، ارتباط خود را با شیعیان حفظ می‌کردند. امام در سراسر قلمرو حکومت خلیفه عباسی، وکلایی را اعزام می‌نمودند.^{۴۸} امام در بیش‌تر شهرها وکیل داشتند؛ از جمله همدان، ری،^{۴۹} بصره، بغداد،^{۵۰} مصر،^{۵۱} کوفه و قم. امام علاوه بر وکلای ثابت و مقیم، گاه نمایندگانی ویژه به شهرها می‌فرستادند تا وجوه شرعی و نیز مبالغی را جمع‌آوری کنند که نزد وکلای مقیم بود.^{۵۲}

۱۳. مکاتبه و توقیع

در کتب روایی، فقهی و تاریخی شیعه، قسمتی از مکتوبات ائمه اطهار (علیهم السلام) با عنوان «توقیعات» آمده است.^{۵۳} این مکاتبات و توقیعات یکی از روش‌های ارتباطی ایشان با شیعیان بود. گاهی این توقیعات در پاسخ به سؤالات و درخواست‌ها صادر می‌گردیدند. به طور معمول، پاسخ به سؤالات ظرف دو تا سه روز می‌رسیده و گاهی نیز پاسخ شفاهی بیان می‌شده است.

۱۴. آماده‌سازی برای غیبت امام زمان (ع)

ص: ۲۴۲

آماده‌سازی مردم برای غیبت حضرت ولی عصر (عج) از جمله اقدامات ائمه (علیهم السلام) بوده است. بیان حدوث غیبت آن حضرت برای آشنایی اذهان، یکی از راه‌های این اقدام به شمار می‌آید. شیخ صدوق احادیث مختلفی را در ابواب

^{۴۸}. منابع به وکلای امام در بست و سیستان و دیگر شهرها اشاره نموده‌اند. (فروع کافی، جلد ۵، ص ۱۱۱).

^{۴۹}. سعید بن هبه‌الله قطب‌راوندی، الخرائج و الجرائع، ج ۲، ص ۶۶۹.

^{۵۰}. اصول کافی، ج ۵، ص ۳۱۶.

^{۵۱}. همان، ج ۱، ص ۴۹۴.

^{۵۲}. کشی، اختیار معرفه الرجال.

^{۵۳}. دایرةالمعارف تشیع، ج ۵، ص ۱۵۰.

گونگون از پیامبر اکرم (ص) و امیرالمؤمنین (ع) و حضرت زهرا؟ سها؟ تا امام حسن عسکری (ع) در این باره نقل نموده است. ابواب ۳۶، ۳۷ و ۳۸ به احادیث منقول از امام جواد (ع)، امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) اختصاص دارد و در مجموع شامل ۲۲ حدیث است. برای مثال، امام جواد (ع) درباره علت نام‌گذاری حضرت به «منتظر»، در ضمن روایتی به غیبت حضرت و زیادی ایام آن و انتظار مخلصان برای خروج آن حضرت اشاره می‌فرماید.^{۵۴}

۱۵. کمک‌های اقتصادی

توانمندی مالی و قدرت اقتصادی، به منزله ستون فقرات هر حکومت و نظام یا تشکل و گروه سیاسی و عقیدتی است. هر حکومت یا گروهی می‌تواند در جهت حفظ و تقویت و اهداف خود، از این توانمندی بهره گیرند و ضعف در آن می‌تواند به آن حکومت و گروه ضربه وارد کند. جامعه شیعه نیز از این امر مستثنا نبوده و تقویت اقتصادی آن به حفظ و تقویت شیعه کمک کرده است. لذا اقدامی مانند اجازه تصدی مناصب حکومتی به شیعیان، امکان کسب ثروت بیش‌تر در جامعه شیعه را فراهم می‌آورد. گرفتن وجوهات شرعی به توسط وکلای ائمه و ارسال برای ایشان یا صرف آن طبق دستور و نظر ایشان، حرکتی در جهت این مهم شمرده می‌شود. از جمله این‌که امام به یکی از یارانش که حاکم بُست بود، برای یکی از شیعیان سفارش می‌کند^{۵۵} یا به شیعیانی که در سفر به مکه مورد دستبرد راه‌زنان قرار گرفته بودند، کمک مالی نمودند.^{۵۶}

ص: ۲۴۳

نتیجه

امام جواد (ع) اقدامات متعددی برای حفظ شیعه انجام دادند. جلوگیری از انشعابات پایدار در شیعه، ایجاد پیوند دائم بین شیعه و ائمه اطهار (علیهم السلام) از طریق ادعیه و زیارات، بیان معارف، موضع‌گیری در برابر فرقه‌های مختلف، حفظ خط صحیح امامت با تصریح به امامت ائمه، زدودن خرافات از چهره تشیع، حفظ مفاخر فرهنگی و الگودهی عملی به شیعه و تربیت انسان‌های شایسته، از جمله آن است.

^{۵۴}. نک، کمال‌الدین و تمام النعمه.

^{۵۵}. اصول کافی، ج ۵، ص ۱۱۱، ح ۶.

^{۵۶}. الهدایه الکبری، ص ۳۰۲، نقل از فرهنگ جامع سخنان امام جواد (ع)، ص ۱۳۶.

امام جواد (ع) در تبیین معارف دینی تا حد ممکن تلاش نمودند. ایشان برای تبیین علمی و اعتقادی اصول و عقاید اسلام و تشیع، استوار عمل می‌کردند. مطالب و فرمایش‌های ایشان، گاهی در جهت حفظ اصل اسلام و تبیین معارف آن و محاجه با غیرمسلمانان مانند مادیین، یهودیان و نصارا بود و گاهی در جهت تبیین تشیع و محاجه با دیگر فرقه‌های مسلمانان برای اثبات حقانیت شیعه و پاسخ به شبهات و اشکالات وارده صورت می‌گرفت. ایشان با تربیت شاگردان، علوم خود را توسط آنان در جامعه منتشر می‌ساختند. آن حضرت از هدر رفتن توان شیعه در منازعات بیهوده مانند خلق قرآن جلوگیری کردند و با تأکید بر مرجعیت علمی ائمه اطهار (علیهم السلام) پاسدار مکتب فقهی شیعه شدند.

ص: ۲۴۴

منابع

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۲)، تاریخ کامل، ترجمه: حمیدرضا آژیر، چاپ اول، انتشارات اساطیر.
- ابن ندیم، (۱۳۶۶ ش)، الفهرست، ترجمه و تحقیق محمدرضا تجدد، تهران: امیرکبیر.
- اشعری قمی سعد بن عبدالله ابی خلف، (۱۳۷۱)، تاریخ عقاید و مذاهب شیعه (المقالات و الفرق)، ترجمه: دکتر یوسف فضایی، تهران: عطائی.
- امین، سیدمحسن (۱۴۰۳ هـ - ۱۹۸۳ م)، اعیان الشیعة، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- بروکلمان، کارل (۱۳۴۶)، تاریخ ملل و دول اسلامی، ترجمه دکتر هادی جزایری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پیشوایی، مهدی (۱۳۸۵)، سیره پیشوایان، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- جعفریان، رسول (۱۳۸۴)، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم السلام)، قم: انصاریان.
- حسین، جاسم (۱۳۶۷)، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (عج)، مترجم: محمدتقی آیت‌اللهی، تهران: امیرکبیر.
- حتّی، فیلیپ، (۱۳۶۶ ش)، تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران.
- خضری، سیداحمدرضا و همکاران (۱۳۸۶)، تاریخ تشیع ۲، تهران: سمت.

زیدان، جرجی (۱۳۵۶)، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه و نگارش: علی جواهر کلام، چاپ و صحافی: چاپخانه سپهر، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

زین عاملی، محمدحسین (۱۳۷۰)، شیعه در تاریخ، ترجمه محمدرضا عطایی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

صدر حاج‌سیدجوادی، احمد و همکاران (۱۳۸۰)، دایرةالمعارف تشیع، تهران: نشر شهید سعید محبی.

صدوق (۱۳۷۸ ق)، کمال‌الدین و تمام النعمة، ترجمه و مقدمه آیت‌الله کمره‌ای،

ص: ۲۴۵

تهران: انتشارات کتاب‌فروشی اسلامی.

صدوق، (۱۳۷۸) عیون أخبار الرضا (ع)، تهران: نشر جهان.

طبرسی، ابومنصور احمد بن علی بن ابیطالب (بی‌تا)، احتجاج، مترجم: حسن مصطفوی، چاپ سوم، تهران: کتابخانه سنایی.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ‌الریسل و الملوک، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، چاپ ششم، تهران: انتشارات اساطیر.

طوسی، ابی‌جعفر محمد بن حسن (۱۳۸۰ هـ -- ۱۹۶۰ م)، الفهرست، تصحیح و تألیف سید محمدصادق آل بحر العلوم، الطبعة الثانية، منشورات المطبعة الحیدریة فی النجف.

----- (۱۳۸۱ ق)، رجال، نجف: منشورات المكتبة الحیدریة.

-----، (۱۴۰۱ / ۱۹۸۱)، تهذیب‌الاحکام، ج ۴، ص ۱۴۱ - ۱۴۳، چاپ

حسن موسوی خراسان، بیروت.

-----، (۱۴۰۸) اختبار معرفه الرجال، قم: مؤسسه آل‌البیت.

عطاردی، عزیز الله، (۱۴۱۰ ق)، مسند الامام الجواد، مشهد: المؤتمر العالمی للامام الرضا (ع).

عوّاد، کورکیس، (۱۴۰۶ / ۱۹۸۶)، خزائن الكتب القديمة فی العراق، بیروت.

فرمانیان، مهدی (۱۳۸۷)، آشنایی با فرق تشیع، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

قزوینی، (۱۴۰۸ ق)، سید محمدکاظم، الامام الجواد من المهد الى اللحد، بیروت: مؤسسه البلاغ.

قطب‌راوندی، سعید بن هبه‌الله، الخرائج و الجرائح، ج ۲، ص ۶۶۹، قم: مؤسسه الامام‌المهدی (ع).

قمی، عباس (۱۳۷۱)، مفاتیح‌الجنان، مشهد: آستان قدس رضوی.

قندوزی، سلیمان بن شیخ ابراهیم مشهور به بابا خواجه حسینی بلخی (بی‌تا)، ینابیع الموده، بیروت، لبنان: نشر: مؤسسه الاعلمی، للمطبوعات.

کشی، محمد بن عمر، (۱۳۴۸ ش)، اختیار معرفه‌الرجال، تلخیص محمد بن

ص: ۲۴۶

حسن طوسی، مشهد: چاپ حسن مصطفوی.

کلینی، ابی‌جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق (بی‌تا)، اصول کافی، ترجمه و شرح: سیدجواد مصطفوی، تهران: علمیه اسلامی.

گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم، (۱۳۸۷)، فرهنگ سخنان امام جواد (ع)، ترجمه مسلم صاحبی، تهران: شرکت نشر بین‌الملل.

مجلسی، محمدباقر (۱۳۷۸)، جلاء‌العیون در احوالات رسول، تهران: علمی.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ ق) بحارالانوار، مؤسسه الوفاء، بی‌چا، بیروت.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۷۸)، مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر، جلد دوم، مترجم: ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

مغنیه، محمدجواد (۱۳۶۰)، شیعه کیست و تشیع چیست، مترجم: علی‌اکبر کسمائی، تهران: انتشارات اقبال.

مفید (۱۴۱۳ ق)، الإرشاد، قم: ناشر کنگره شیخ مفید.

نعمانی، محمد بن ابراهیم بن جعفر معروف به بن ابی زینب (۱۴۰۳ هـ -- ۱۹۸۳ م)، الغیبه، بیروت، لبنان: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

یعقوبی، احمد بن ابی ۵۷

مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام؛ ج ۲؛ ص ۲۴۶

یعقوب (ابن واضح) (۱۳۶۲)، تاریخ یعقوبی، مترجم: محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی. ۵۸.

ص: ۲۴۷

^{۵۷} همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام (۱۳۹۵: قم)، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام، ۳ جلد، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه - قم - ایران، چاپ: ۱، ۱۳۹۵ ه.ش.

^{۵۸} همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام (۱۳۹۵: قم)، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام جواد علیه السلام، ۳ جلد، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه - قم - ایران، چاپ: ۱، ۱۳۹۵ ه.ش.